

Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях.
– К., 2019. – Вип.1-2 (167-168). – С. 159-173.

УДК 008: 316.77

М. С. Петрушкевич,
*кандидатка філософських наук, доцентка,
доцентка кафедри культурології та філософії
Національного університету «Острозька академія»*

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ ТОРОНТСЬКОЇ ШКОЛИ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕЛІГІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Релігійна комунікація є складним феноменом духовного життя суспільства, вона активно відображає усі зміни, які відбуваються у соціокультурному середовищі, тому і дослідження релігійної комунікації передбачає різні підходи, методи та акцентування уваги на специфічних аспектах цього феномена. Багат шаровість поняття релігійної комунікації передбачає залучення цілої низки експертних досліджень: релігієзнавчих, філософських, у сфері журналістики, соціологічних, культурологічних, історичних та інших.

Особливої уваги заслуговує сучасна релігійна комунікація, оскільки вона набула абсолютно нових рис під впливом розвитку масової культури та інформаційного суспільства. Мова йде про масову релігійну комунікацію, до якої належать релігійна преса, радіо та телебачення, релігійний контент в Інтернеті та нові медіа. Це комунікація, найперше, за допомогою технічних засобів і її вивчення вимагає нових підходів, які не застосовувалися для осмислення таких традиційних елементів релігійного дискурсу, як: молитва, сповідь, проповідь, одкровення, релігійний ритуал, канонічні тексти та інших.

Конвергентність, як одна із характеристик релігійних мас-медіа, передбачає складний аналіз не лише самої масової релігійної комунікації, але і середовища у якому вона розгортається. Тому доречним є використання теорій масової комунікації для пояснення особливостей релігійних мас-медіа.

Плідним у цьому напрямку видається використання ідей представників Торонтської школи комунікації, і особливо Маршала Маклюена.

Торонтська школа є швидше віртуальним об'єднанням спільних інтересів науковців, а ніж реальним [6], проте це не применшує евристичного потенціалу наукових ідей її представників та значення цих ідей для досліджень сучасної релігійної комунікації. Для формування положень цієї школи важливу роль відіграли ідеї Гарольда Інніса. У своїй роботі «Імперія та комунікація» він досліджує зв'язок між тривалістю існування світових імперій та пануючими у них формами комунікації [8].

Ерік Хевлок також належить до цієї школи, і хоча професійно він займався античністю, проте основна ідея, яку він аргументував у своїх дослідженнях стосувалася переходу грецького суспільства від усної до письмової комунікації як основної причини формування західного способу мислення [7]. Частково ідеї Торонтської школи поділяла Дороті Лі, яка займалася дослідженням лінійної та нелінійної кодифікації реальності.

Учасником Торонтської школи також називають Едмунда Карпентера, який на основі антропологічних досліджень аналізував візуальну комунікацію та вважається одним із ідейних засновників візуальної антропології. Саме його ідеї значною мірою суголосні із думками Маршала Маклюена.

Гарольд Інніс, вчитель М. Маклюена, притримується позиції про здійснення контролю комунікативними технологіями над соціальними організаціями, колективною діяльністю, знаннями та свідомістю. Обираючи соціокультурний підхід Г. Інніс [9] прослідковує зв'язок різних засобів комунікації та суспільних інституцій, піднімає питання глобального впливу мас-медіа на творення цивілізацій. Важливу роль у осмисленні медіа науковець відводить їх сутнісному поділу на часові та просторові, цей поділ пов'язаний із пріоритетним способом передачі інформації. Конкретні носії інформації витворюють риси конкретних цивілізацій.

До подібних питань звертається і канадський неомарксист Д. Сміт [13], орієнтуючись на історичні типи комунікації. Спорідненість його ідей із представниками Торонтської школи лежить у площині аналізу періоду Реформації – етапу, коли виникає особливий тип комунікації на основі застосування друкарського верстата, а сама комунікація комерціалізується. М. Маклюен також звертається до цього часу у своїй роботі «Галактика Гутенберга» [3]. Саме ця подія стає поштовхом до використання масової комунікації у релігійному дискурсі, а друковані канонічні тексти починають сприяти появі нових видів комунікативних зв'язків. Сучасну масову комунікацію Д. Сміт починає виділяти із останньої чверті XIX ст. Суть такої комунікації – у вирішенні проблеми надвиробництва і надмірного споживання. Контент у релігійних медіа також страждає від надвиробництва текстів і це зближує масову релігійну комунікацію зі світською.

Проте, титульні ідеї Торонтської школи належать М. Маклюєну. Він продовжує досліджувати канали комунікації та їх вплив на зміни у комунікативному процесі. У його теоретичних поглядах доречно виділити три блоки: перший, в якому М. Маклюєн аналізує зміну форм комунікації, або так звані комунікативні революції; другий, у якому канадський дослідник говорить про значення мас-медіа для розвитку людства; і третій, в якому він аналізує розвиток електронних засобів масової комунікації, що призводять до зміни суспільства і самої сучасної людини. Тут особливу увагу акцентує на розвитку друкарства, як першого поштовху до виникнення масової комунікації, що змінив вигляд тогочасної Європи, а пізніше і до виникнення сучасних феноменів інформаційного суспільства.

М. Маклюєн притримується механістичної точки зору на технічний прогрес і вважає її головною рушійною силою суспільного розвитку. А зміни форм комунікації є історичними етапами соціального прогресу, до якого долучається і розвиток релігій, церковних організацій, релігійних засобів комунікації.. Подібний підхід розроблявся і до М. Маклюєна, наприклад, американським соціологом Д. Рісменом [12].

Канадський науковець пояснюючи власний погляд на засоби комунікації розширює їх на усе, що забезпечує продовження меж людини. При аналізі релігійних культів та ритуалів такий підхід видається не лише слухним, але й у дечому евристичним. А сама комунікація, на думку дослідника, може створювати відповідний емоційний клімат для цілих народів. Також через комунікацію проектується людина назовні, відбувається своєрідне розширення, яке дає можливість опредметнити, вербалізувати сакральну комунікацію у релігії. І на особистісні і соціальні наслідки таких розширень прямо впливають нові технології.

Використання такого підходу відкриває нову точку зору на масову релігійну комунікацію, оскільки у традиційному варіанті вона розглядається у межах канону та етики. Ідеї Торонтської школи, розроблені у середині ХХ століття, дозволяють прогнозувати тенденції у цифровій комунікації і світській, і релігійній.

М. Маклюен пов'язує виникнення нових форм комунікації із комунікативними революціями, що пропонують пріоритет якогось конкретного медіа. Вчений виділяє три біфуркаційні періоди. Перший – первісна усна культура, яка базувалася на принципах природності і колективного зразка життя, пізнання оточуючого світу здійснювалося через усні форми зв'язку і передачі інформації. Другий період – культура письмова, яка пізніше залучає друкарський верстат, вона приходить на допомогу, а часто і зміну усній формі комунікації (як у випадку сакральної, релігійної комунікації – спочатку виникнення сакральних релігійних текстів, а пізніше їх швидке поширення за допомогою друкарства), а також емоційному способу передачі інформації; цей період приніс дидактизм, індивідуалізм і націоналізм. Третій період пов'язаний із заміною домінування книжкової культури на електронні медіа, та одночасно із їх впровадженням відроджується усність і природність аудіовізуального сприйняття світу. Але таке відродження відбувається за допомогою нових форм передачі інформації. Епоху виникнення мас-медіа М. Маклюен вважає третьою

юністю людства [2, 114]. Він говорить про те, що масова культура починає виступати природним розвитком засобів масової комунікації [5, 2]. Саме тому для розуміння діяльності та особливостей релігійних мас-медіа конче необхідним є аналіз як масової культури, так і інформаційного суспільства.

Важливою при аналізі релігійних мас-медіа є думка про те, що кожна нова комунікативна революція нівелює попередню і повертається до більш ранніх способів спілкування. Наприклад, друковані медіа виводять світ за межі суспільно-політичної племінної відособленості, електронні ж медіа, особливо нові медіа такі як соціальні мережі, навпаки повертаються у межі колективної ідентичності, але на новому глобальному рівні. Вони, як і в первісному суспільстві, призводять до безпосереднього спілкування віч-на-віч, тому таку комунікацію можна оцінити як діалогічно-масову, що є новим феноменом у масовій комунікації. Сучасні мас-медіа, вважає М. Маклюен, створивши «глобальне село», розвивають і нову племінну людину, міфи для якої формує електронна інформація.

Нову площину для аналізу релігійних мас-медіа відкриває думка канадського вченого про домінування засобу комунікації над її змістом. «Суспільство завжди формувалося більшою мірою характером засобів з допомогою яких люди спілкуються між собою, ніж змістом, який вони передають» [11, 8]. Виходячи із цього постулату він дає назву одній із своїх книг «Сутність комунікації у її засобах». Із цим пов'язаний і знаменитий афоризм М. Маклюена: *The medium is the message* [4].

Саме форма визначає ефект повідомлення, одночасно значною мірою впливає і на його зміст. Такий постулат дає можливість у новому світлі подивитися на використання сучасними церквами мас-медіа (радіо, телебачення, Інтернету, нових медіа). Якщо підтримувати ідеї М. Маклюена – ці засоби створюють і формують актуальну релігійну комунікацію, тобто така комунікація є кардинально відмінною від класичних форм релігійного спілкування, таких як молитва, проповідь, канонічний текст (хоча вони залишаються, як частина інформації, що передається мас-медіа). Таке

формулювання канадського філософа було обґрунтоване в одній із ключових його робіт «Розуміння медіа: зовнішнє розширення людини» [4].

Кардинальні зміни комунікативного поля у масовій культурі є значним викликом як для сучасних релігій, так і для окремих віруючих. Ці зміни активно впливають на механізми відтворення своєї ідентичності, приналежності до комунікативного поля релігії. М. Маклюен говорить про небезпеку переходу від традиційної до масової комунікації: «ми у нашому письмовому середовищі підготувалися до зустрічі з радіо і телебаченням не більше, ніж тубілець в Гані готовий впоратися з писемністю, яка викидає його з колективного племінного світу і викидає на мілину індивідуальної ізоляції» [4, 20]. А чи релігійна людина пристосована до такої зустрічі? Це для неї удар, проте лише тому, що вона масова людина, вона може справитися із цим ударом.

Проте, звернемося і до інших ідей Торонтської школи. Левову частку своїх розмірковувань М. Маклюен присвятив радіо та телебаченню, як ключовим мас-медіа ХХ століття. Оскільки науковець помер у 1980 році, то питання цифрових мас-медіа у його теорії не піднімається, хоча багато його ідей можуть бути застосовані до Інтернет-комунікації. Зрозуміло, що і радіо, і телебачення є важливими джерелами масової релігійної комунікації. М. Маклюен говорить про їх зв'язок, зазначає, що одним із впливів, який зробило телебачення на радіо стало вибудовування радіо як інформаційної системи, яка містить і випуски новин, і погодинну інформацію про час, стан на дорогах та прогнози погоди, таким чином залучаючи людей до спільного співжиття [4, 430].

Хоча радіо виникає як форма групового прослуховування, і таким чином у площині комунікації стає конкурентом для церковних організацій, проте під впливом телебачення повертається до приватної комунікації, у індивідуальне користування [4, 350]. Така ситуація сприяє збереженню особистісної спрямованості та приватних стосунків у масовій релігійній комунікації.

У теорії М. Маклюєна вплив радіо, як і будь-якого іншого мас-медіа, не пов'язується із його інформаційним наповненням, а тому принципи діяльності та впливу і світського, і релігійного радіо однакові. Ще однією відмінною рисою визнається його національний, етнічний характер, коли присутня традиція відсилає до минулого, що стає актуальним зараз.

М. Маклюєн накладає на радіо здатність відроджувати племінні та родові зв'язки, на яких, фактично, тримається релігійність. Він використовує метафори племінних горнів та стародавніх барабанів, щоб підсилити зв'язок радіо із традиційною культурою [4, 342-343].

Таким чином, радіо стає новим видом комунікації у якому оформлюється особливий спосіб усвідомлення світу, коли загальнолюдське, колективне стає домінуючим у приватних та колективних подіях. Радіо набуває гегемонних характеристик, оскільки залишаючись індивідуалізованим мас-медіа має можливість перетворювати індивідуалізм в колективізм. Для цього процесу М. Маклюєн використовує поняття детрайбалізації людства.

Не менше уваги у Торонтській школі приділено аналізу діяльності телебачення. Воно вирізняється своїми специфічними характеристиками, про які говорить М. Маклюєн. Серед інших слід назвати інтерактивність та інтертекстуальність телебачення, розмивання кордонів, високу маніпулятивність.

Найперше телебачення сприяє відкритості медійних текстів, коли розмиваються їх межі та зникає остаточна закінченість – це інтертекстуальність, що підштовхує телевізійні тексти до множинності та неоднорідності. Телебачення, хоча і є новітнім мас-медіа, транслює культурно-історичні коди як візуальні, так і вербальні, пропонує цілий спектр різних способів кодування, передачі та розкодування комунікативних текстів. Саме тому М. Маклюєн, спираючись на ідеї Г. Інніса, у «Галактиці Гутенберга» говорить про зміну сприйняття у комунікативному процесі. Якщо друкарський верстат сприяв лінійному способу мислення, то

телебачення та інші електронні посередники пропонують глобальність, як умову актуальної комунікації. Отже інтертекстуальність як риса телебачення дає можливість відмовитися від лінійних текстів, що представлені вербальною комунікацією, та зорієнтуватися на аудіовізуальні знаки, які також є текстами [1]. Проте, як і будь-яке сучасне медіа, телебачення має внутрішню потребу в інтерактивній комунікації – спонтанній розмові та діалозі.

Релігійний контент на телебаченні зазнає трансформацій та змушений підлаштовуватись під це медіа, оскільки образи які тут витворюються підпадають під розмивання кордонів. Телебачення відкидає різко окреслену особистість і віддає перевагу поданню процесів, а не продуктів. За М. Маклюеном «телебачення неминуче стає катастрофою для чітко окресленого образу ... і благом для розмитої ... текстури ...» [4, 378]. Релігійні образи, що мають канонічне підґрунтя, такі як Бог чи ангели, поступаються у телевізійному дискурсі перед гнучкішими образами святих, чудотворців, монахів, проповідників, які виявляються більш органічними і краще сприймаються.

Усе це сприяє маніпулятивності телебачення, оскільки тут важливу роль відіграє реакція, яка становить частину мозаїчного телевізійного образу. Незалежно від змісту телевізійна комунікація підлаштовує, трансформує комунікативний процес. Таким чином, телебачення впливає на конструювання соціальної реальності, і не лише на зміну способів передачі інформації у релігії, але й на саму релігію. «Вплив технології відбувається не на рівні думок чи понять; він змінює чуттєві пропорції, або зразки сприйняття, послідовно і без опору» [4, 371, 22], зазначає М. Маклюен.

Вчений розуміє глобальність впливу електронних медіа на усі царини суспільного життя і вважає, що електронні комунікації створили світ, в якому категорії простору як перспективи і часу як послідовності втратили своє значення, так само як і почуття особистісної ідентичності [14, 500].

Отже, ідеї Торонтської школи неоднозначні, а подекуди і суперечливі, неодноразово піддавалися критиці, але вони безперечно заслуговують на увагу, оскільки аналізують не лише сьогодення мас-медіа, але й намагаються побачити майбутнє. Футурологічна складова концепції М. Маклюєна очевидна, тому оминати її при дослідженні сучасної релігійної комунікації неможливо. Мас-медіа стали тими впливовими важелями за допомогою яких конструюється сучасна релігія. Вони почали усвідомлюватися як своєрідна надсила у суспільному розвитку. Фактично канадський вчений вважав медіа тим феноменом, який стоїть над суспільством і визначає характер суспільних зв'язків, тобто управляє суспільством уже самим способом своєї діяльності [10, 7].

Мас-медіа стають самостійними комунікативними елементами, які мають самодостатнє інформаційне навантаження, їх розвиток часто є хаотичним та важко керованим, а тому національні, світові релігії, так само як і неорелігії не можуть ігнорувати цю ситуацію. Щоб зберегти своїх адептів вони змушені використовувати технічні засоби для масової комунікації.

Проте М. Маклюєн також наголошує і на тому, що мас-медіа не лише сприяють ефективній комунікації та відображають світогляд, але й несуть кризу людського спілкування, яке все частіше стає опосередкованим. І від релігії значною мірою залежить чи буде збережена рівновага між нарощуванням технічного потенціалу мас-медіа та здатністю людини до індивідуальної реакції.

Отже, ідеї Торонтської школи безперечно є актуальними у дослідженні сучасної релігійної комунікації. Особливо важливою є позиція про тотальність мас-медіа по відношенню до найрізноманітніших феноменів сучасної культури. Неоднозначно сприймається ідея про домінування засобу комунікації над її змістом, оскільки релігійний дискурс передбачає поняття канонічного та сакрального тексту. Не менш вагомою є ідея про залежність сприйняття переданої інформації від способів передачі. Тому релігійні

організації та церкви використовуючи мас-медіа створюють новий тип релігійної комунікації, який стає можливим лише у масовій культурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Емелин В. А.* Телевидение: стиль и образ постмодерна / Постмодерн. Сайт о культуре и философии постмодерна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://postmodern.in.ua/?p=1200>
2. *Землянова Л. М.* Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества: Толковый словарь терминов и концепций. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1999. – 301 с.
3. *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги / пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 388 с.
4. *Маклюэн Г. М.* Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Пер. с англ. В. Николаева; Закл. ст. М. Вавилова. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
5. *Мищенко Н. Д.* Масова культура як предмет філософського аналізу // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (09.00.04 – філософська антропологія та філософія культури). – Харків, 1999. – 18 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://library.nuft.edu.ua/ebook/file/mischenko%20Nd.pdf>
6. *Почетцов Г.* Классические медиатеории: Хевлок, Карпентер и Торонтская школа коммуникации в целом // Media Sapiens [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ms.detector.media/media_law/government/klassicheskie_mediateorii_khevlo_karpenter_i_torontskaya_shkola_kommunikatsii_v_tselom/
7. *Havelock E. A.* The Muse Learns to Write. Reflections on orality and literacy from antiquity to the present. – New Haven, 1986
8. *Innis H. A.* Empire and Communications. – Oxford, At the Clarendon press, 1950 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gutenberg.ca/ebooks/innis-empire/innis-empire-00-h.html>
9. *Innis H.* The Bias of Communication. – Toronto: University of Toronto Press, 1953.
10. *McLuhan M.* Culture of Our Business. – N. Y., Toronto, 1970.
11. *McLuhan M.* The medium is the message. A bantam book. – N. Y. – Toronto – London, 1967.
12. *Riesman D.* La foule solitaire. – P., 1964.
13. *Smith D.* Creating understanding. A handbook for Christian communication acrosscultural landscapes / Donald K. Smith. – Grand Rapids, MI: Zondervan Publ., 1992. – 382 p.
14. The Fontana Dictionary of Modern Thinkers. – L., 1983.

Петрушкевич М. С. Актуалізація ідей Торонтської школи у дослідженні релігійної комунікації

У статті аналізується потенціал наукових ідей представників Торонтської школи комунікації для дослідження сучасного релігійного дискурсу, особливістю якого є масовий характер та використання технічних засобів. Розглянуто діяльність школи у другій половині ХХ століття, ідеї її представників Гарольда Інніса, Еріка Хевлока, Дороти Лі, Едмунда Карпентера, які досліджували різні аспекти засобів комунікації. Особлива увага приділена філософу та літературному критику Маршаллу Маклюену. Виділені головні блоки у доробку вченого, які можна ефективно застосовувати для дослідження масової релігійної комунікації: зміна форм комунікації визначає основні характеристики суспільної взаємодії; мас-медіа активно впливають на творення сучасної культури; розвиток електронних засобів масової комунікації призводять до зміни суспільства і сучасної людини. Нову площину для аналізу релігійних мас-медіа становить думка про домінування засобу комунікації над її змістом. Радіо та телебачення створюють і формують актуальну релігійну комунікацію, яка є кардинально відмінною від класичних форм релігійного спілкування. Робиться висновок про вплив електронних мас-медіа на конструювання соціальної реальності, зміну способів передачі інформації у релігії, модифікацію самої релігії.

Ключові слова: Торонтська школа комунікації, Маршал Маклюен, Гарольд Інніс, радіо, телебачення, електронні засоби комунікації, масова релігійна комунікація.

Petrushkevych M. Actualization of the ideas of the Toronto School in the study of religious communication

The article analyzes the potential of the scientific ideas of the representatives of the Toronto School of Communication Theory for the study of modern religious discourse, the feature of which is the mass character and use of technical means. The work of the school in the second half of the twentieth century, the ideas of its representatives Harold A. Innis, Eric A. Havelock, Dorothy D. Lee, Edmund S. Carpenter, who studied various aspects of communication tools were considered. Particular attention is paid to the philosopher and literary critic Herbert Marshall McLuhan. The main blocks in the scientist's portfolio are allocated, which can be effectively applied for the study of mass religious communication: the change of forms of communication determines the main characteristics of social interaction; mass media are actively influencing the creation of modern culture; the development of electronic media of mass communication leads to a change in society and modern man. A new plane for the analysis of religious mass media is the idea of dominating the means of communication over its content. Radio and television create and shape up-to-date religious communication, which is fundamentally different from the classical forms of religious communication. The conclusion is drawn about the influence of electronic mass media on the construction of social reality, the change in the ways in which information is transmitted in religion, and the modification of religion itself.

Key words: Toronto School of communication theory, Marshal McLuhan, Harold Innis, radio, television, electronic communications, mass religious communication.